

критеријума у једном и у другом праву, као што су: круг обухваћених лица, врсте покривених случајева, имовинске и породичне прилике осигурања и уопште низ елемената који илуструју нове принципе социјалистичког социјалног осигурања, наредо са начелом „према раду“, а које смо именовали једним општим називом „према потребама“. Тај посао, мада захвалан, и мада само друга страна питања које смо овде обрадили, ипак је изостао.

Др. Михаило С. Ступар

О НАЈАМНИМ ОДНОСИМА У ДУБРОВНИКУ У XIII И XIV ВЕКУ

И поред млетачке доминације и ограничења дубровачке поморске трговине које је она донела, друга половина XIII и XIV века представљају за Дубровник, захваљујући развоју његове копнене трговине са балканским залеђем, период привредног успона. Напредовање занатства и ангажованост Дубровчана у трговини изазивали су све веће потребе за радном снагом, што је током XIV века, упркос сталном приливу становништва из дубровачког залеђа, довело до извесне оскудице у неквалификованој радној снази (1). Питање радне снаге решавано је у великој мери путем најамних односа, што је омогућавала економска и друштвена структура Дубровника у том периоду, у првом реду развијеност новчане привреде и одсуство феудалне везаности већине сељака у Астареди и на острвима. За обављање разних послова у трговини, пољопривреди, занатству, поморству и бродоградњи, као и у домаћинствима, узимани су у најам сиромашни дубровачки грађани („пук“) и они сељачки синови са дубровачке територије који су на закупљеним или сопственим имањима представљали вишак радне снаге, а исто тако и придошлице из дубровачког залеђа и других наших крајева који су у граду тражили боље услове живота (2).

(1) На релативну оскудицу радне снаге у пољопривреди указују одлуке (реформације) Великог или Малог већа, којима се забрањује послодавцима да повисују наднице (Monumenta Ragusina V, p. 21 и друга места у тој збирци, види примедбе 13, 14 и 15) а радницима да напуштају послодавца да би радили на другом месту, из чега се може закључити да је понуда радне снаге била мања од тражње. Повремене забране занатлијама да напуштају Дубровник ради запослења у другом месту (нарочито зидари, каменоресци, бродоградитељи и тесари — Monumenta Ragusina V, p. 24, — 1302 год. p. 31, — 1302 год. p. 107, — 1312 год., Liber omnium reformationum, изд. А. Соловјев — М. Петерковић, Београд, САН, 1936, p. 6, 4, из 1314 год., Monumenta Ragusina II, p. 76, из 1349 год., и др.) могу навести на сличан закључак у погледу квалификоване радне снаге, док многобројна бегства кућне послуге (види примедбу 45) значе не само да је њихов положај био тежак већ и показују да су постојале широке могућности за запослење на другој страни.

(2) У уговору о најму радне снаге радник по правилу има словенско име. Врло често наведено је и место одакле долази. Срби из крајева који нису били под дубровачком влашћу обично налазе запослење као кућна послуга: Стојка из Невесиња (Diversa Cancellariae XXIX, 219); Милослава из Добропоља (Diversa Notariae V, 29), Гојислава из Хума (Div. Not. V, 30), Јукна, ћерка Хранислава из Црне Горе (Div. Not. V, 31), Божиша Николић из Требиња (Div. Not. VII, 72), Радослава из Невесиња (Div. Not. VII, 45), Михајло, син Николе из Попова (Div. Not. V, 24), Богдана, ћерка Теодоре „de partibus Narenti“ (Div. Not. V, 27), Доброслав из Зете („Зборник за историју, језик и књижевност“, Историјски споменици дубровачког архива, серија III, Канцеларијски и нотаријски списи, Београд, САН, 1932, бр. 332). Радост, кћи Обрада из Попова („Зборник“, бр. 215) и многи други.

С обзиром да се најамним радом издржавао, искључиво или у виду допунске зараде, стално или привремено, знатан део дубровачког становништва, и да је с друге стране тај рад био од виталног значаја за дубровачку привреду, изучавање најамних односа у Дубровнику представља за нашу историографију важан задатак. Њему је, међутим, до сада посвећено врло мало радова (3), ма да богата архивска грађа пружа могућности како за комплексну обраду овог питања, тако и за проучавање појединих економских, социолошких, демографских и других проблема у вези са најамним радом. Овде ће се покушати да се да осврт на правни аспект овог питања.

Најамни односи били су регулисани претежно обичајним правом које се, полазећи од извесних принципа римско-византијског права, развијало у складу са потребама свакодневног живота путем слободног уговарања права и обавеза послодаваца и најамног радника. Законски прописи — реформације и Статут — регулисали су само поједине врсте најамних односа, и то врло непотпуно, ограничавајући се само на одређена питања, при чему се често истиче приоритет уговорних одредаба (4). Најпотпуније био је регулисан положај најмљених морнара, и то одредбама Статута, док се најчешће понављају прописи, у виду реформација, о надничарима у пољопривреди, а односе се углавном на висину наднице и на радно време.

Из римско-византијског права дубровачко обичајно право преузело је принцип да најамни однос почива на консензуалном уговору којим се одређују права и обавезе уговорних страна (5). По томе се оно разликује од права у италијанским градовима тога доба према коме је уговор о најму био формалан и закључивао се уз полагање заклетве или давање капаре (6). У дубровачким изворима не спомињу се ни заклетва ни капара као конститутивни елементи овог уговора, али су странке, као и код осталих уговора у циљу обезбеђења доказног средства, нарочито у случајевима када су уводили модалитете који представљају одступања од постојећих обичаја или када је уговором послодавац стицао права која ограничавају слободу посленика, као што је био случај код уговора са

(3) Искључиво овом питању није посвећен ниједан рад али се о најамним односима, уз остала питања, говори у више радова, од којих су у том погледу најзначајнији: И. Војнић: Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV и XV веку, „Историјски гласник“, 1949, бр. 1; и Д. Ролер: Аграрно-производни односи на подручју дубровачке републике од XIII до XV стољећа, Грађа за господарску повјест Хрватске, ЈА, Загреб, 1955.

(4) Статут, VII, 15 (уговори између власника брода и морнара морају се поштовати). *Liber omnium reformationum*, р. 16,8 (пољопривредни радници морају остати на раду код послодавца код кога су ступили на посао најмање до краја недеље у којој су почели да раде, изузев ако уговором нису ослобођени те обавезе). *Mon. Rag.* III, р. 18 (слично као и у претходном случају, „salvo si pactum aliud fuerit“), као и *ibidem* II, р. 288.

(5) Да је уговор о најму био пуноважан и када је био закључен само простим споразумом, односно да писмена исправа (нотарска карта) није била конститутиван елемент уговора, види се из више судских пресуда које се доносе на основу изјаве сведока, док се писмена исправа уопште не спомиње. У спору између Пасква бачвара и његовог слуге Богоја суд је, испитавши сведоке, пресудио да је Богоје дужан да служи још 2 године (*Div. Sanc.* IX, 12). Јуније Радонићић, слуга Матије Бобаља, тражио је преко суда да му Матија да плату за протеклих 16 месеци и до-био је спор, иако се ни овде, као ни у претходном случају, не спомињу никакве исправе (*Sententiae di Cancellaria*, I, 43'). У неким спорovima као доказно средство служи заклетва уговорних страна или трећих лица (*Div. Sanc.* III, 17').

(6) Enrico Besta: *Le obbligazioni nelle storia del diritto italiano*, Padova, 1937, р. 312.

кућном послугом, закључивале уговор пред нотарем. Он се тада уводио у канцелариску односно у нотарску књигу или се издавала и посебна нотарска исправа. У многим записима и имбревијатурама је и терминологија уговора римска:

„Die XVI novembris (1324). Ego quidem Radill, filius Dobrosłavi [...] confiteor quod bona et spontanea voluntate mea me dedi et locavi et opera mea [...] pro duabus upperperis [...]” (Div. Not. IV, 19) (7).

Међутим, у зависности од привредне гране у којој се користила најамна радна снага, ови уговори се по својој садржини међусобно знатно разликују и у многим случајевима показују битна одступања од римског *locatio conductio operarum*. Разлике су се састојале не само у модалитетима уговора који су последица одређене врсте рада, као што је време на које се уговор закључује, врста рада или начин плаћања, већ су постојале и с обзиром на овлашћења која послодавац уговором стиче према личности посленика. Према тим разликама уочава се неколико врста уговора о раду односно неколико категорија најамних односа.

Најближи појму најамног радника који је створило римско право били су надничари. У Дубровнику овог периода за надницу у новцу уз, изузетно, неки додаток у натури, радили су углавном неквалификовани радници а изузетно и занатлије (8). Уговор који се при томе закључивао потпуно одговара римском *locatio conductio operarum*. Најамни радник се обавезује да ће краће време, обично само неколико дана, за уговорену надницу радити код послодавца (9). Ова врста најамних радника коришћена је за разне врсте послова, као што је обављање помоћних послова на градилиштима, у бродоградњи, вађење корала (10), а највише за обављање сезонских радова у пољопривреди. Услови рада пољопривред-

(7) Таква формула се до краја овог периода најчешће употребљава у уговору о најму кућне послуге. У неким уговорима о најму слуге нема овог чисто римског термина *locare*, изнајмити, већ се описује обавеза посленика, на пример: „Pobratius [...] promittit et se obligat servire et facera omnia sua servicia [...]” (Div. Canc. IX, 167). У уговорима где се краткорочно изнајмљује радна снага у разне сврхе такође се понекад употребљава римска терминологија: „Petrus de Lesna[...] locat se et opera sua Stepoe de B. hinc ad St. Michaelae de mense septembre pro upp. 8 [...]” (Div. Canc. XVIII, 11), али се чешће само бележи да је посленик дужан да ради: „S. Q. obligat se laborare T. G. de arte sua petrarie[...]” (Div. Canc. III, 90).

(8) Каменорезац се 6. XII. 1328 обавезује Јунију Вучићу да ће му радити „de arte sua“ у Дубровнику и околини где Јуније хоће за надницу од 9 гроша и 18 фолара за сваки радни дан (Div. Canc. IX, 12). Ковач Фрањо обавезује се да ће радити ковачу Радославу у његовој ковачници од 2. III. до Ускрса за 45 фолара на дан које добија и у дане када не буде имао посла, и да за то време неће ићи да ради код другог, у противном плаћа казну од 2 гроша (Div. Not. VI, 206). Каменорезац се обавезује другом каменоресцу да ће радити „de arte sua“ годину дана за надницу од 3 гроша коју прима за сваки радни дан и да за то време неће радити на другом месту (Div. Canc. III, 90). Зидар се обавезује да ће радити за надницу од 2 гроша а његови синови за надницу од 1,5 гроша (Div. Canc. 27, 41').

(9) Краће време, само неколико дана, трајао је најамни однос обично код пољопривредних радника, што показује и наредба Великог већа да су дужни да остану код једног послодавца до краја недеље у којој су почели да раде (в. примедбу 4). Међутим, понекад су као надничари закључивали уговор и за дуже време, као што је, на пример, уговор забележен у Div. Canc. XV, 140, према коме се сељак са Шипана обавезује да ће сваки дан радити за надницу најбоље плаћеног пољопривредног радника на острву све док не одради примљена 4 перпера. Међутим, када су занатлије склапали уговоре којима се обавезују да ће радити за одређену надницу, ти су уговори закључивани на нешто дуже време, обично на неколико месеци, на годину или чак на више година: каменорезац на 4 године за 1 грош дневно (ibidem, VI, 136) или други на исто време за 3 гроша дневно (ibidem, VI, 41').

(10) На пример, за изградњу цистерни (Mon. Rag. II, p. 220), за изношење камења (Div. Canc. IV, 105'), за вађење корала (Div. Not. IV, 18), за 4 надничара посао који им се нареди док неки радови не буду завршени (Div. Canc. XV, 72).

них радника виде се из већег броја реформација које је у циљу заштите послодавца доносило Велико или Мало Веће током XIV века. Мало веће је 1302 одредило да ће сваког радног дана ујутро и увече трубачи означавати почетак и свршетак радног времена (на 8 разних места у непосредној околини Дубровника). Истовремено установљена је казна од 5 перпера за радника који напусти послодавца и оде да ради на друго место (*Monumenta Ragusina* V, p. 21). Доцније је неколико пута понављано да радни дан траје од зоре до мрака (11) и да радници не смеју напуштати посао да би радили код другог послодавца или на свом имању (12). Наднице су биле ниске и неколико пута максимирани на 1 грош за радове на копну и 1,5 грош за радове на острвима (13), при чему је предвиђена казна за послодавца који плати више (14). Тек је 1373 надница повећана на копну на 1,5 грош и на 2 гроша на острвима (15). Раднику је било забрањено да у подневном одмору одлази кући ако му кућа није била у непосредној близини (16). За раднике у виноградима били су тачно одређени послови које су дужни да обављају, с тим што се за послове који захтевају већу умешност могло платити нешто више (17). Ако је уговор закључен на седам дана, радници суботом добијају вечеру (18). Надничарима у пољопривреди водили су надзор посебни официјали које поставља дубровачка општина (19).

(11) Године 1306 — од јутра до вечери (*Mon. Rag. I*, p. 9); год. 1348 од изласка до заласка сунца (*ibidem*, II, p. 29); исто 1351 год. (*ibidem*, II, p. 118); год. 1359 каже се да је то стари обичај, *antiqua consuetudo* (*ibidem*, II, p. 288); исте године се каже да морају радити „од ноћи до ноћи“ (*ibidem*, III, p. 118); год. 1362 Велико веће решава да услови рада пољопривредних радника морају остати исти (*ibidem*, III, p. 281); а 1366 се понавља да радни дан траје од изласка до заласка сунца (*ibidem*, IV, p. 77).

(12) У противном плаћа казну од 6 гроша у корист општине (*Mon. Rag. I*, p. 9); док је у најамном односу не сме да ради ни за другог, ни себи (*ibidem*, II, p. 29), а казна је повишена на 1 перпер. Год. 1359 одређено је да мора радити код истог послодавца до краја недеље у којој је почео радити, сем ако није дружице уговорено, а ако оде да ради код другог, кажњава се са 3 гроша (*ibidem*, II, p. 288).

(13) Године 1348 надница је за раднике у виноградима и пољопривреди уопште износила 1 грош и 6 фолара (*Mon. Rag. II*, p. 29), док је 1306 износила 1 грош (*ibidem*, I, p. 9). Године 1349 максимирана је на 40 фолара за раднике у виноградима (*ibidem*, II, p. 62) а две године доцније одлучено је да ће радници у виноградима и на њивама у Астареји примати 40 фолара а на острвима 45 фолара (*ibidem*, II, p. 118). Године 1359 за раднике у виноградима надница опет износи 1 грош у Астареји и 1,5 гроша на острвима (*ibidem*, II, p. 288 и III, p. 18), а 1363 Мало веће одлучује да се наднице пољопривредних радника неће повисити (*ibidem*, III, p. 287). Истога дана одређено је да ће радници на Пунти поред 40 фолара добити и једну трећину медија вина дневно (*ibidem*, p. 288).

(14) Казна је 1348 износила 2 перпера али и радник који прими више кажњава се 1 перпером. Половину казне добија општина а половину тужилац (*Mon. Rag. II*, p. 29). Исте казне су одређене и 1349 године (*ibidem*, II, p. 62), а 1351 казна је одређена на 12 гроша и за послодавца и за радника (*ibidem*, p. 118). Године 1359 одређен је да ће послодавац који плати више од максимираних надница бити кажњен са 25 перпера а радник који прими више са 6 гроша, казна се јавно оглашава и кол кажњеног целе године нико не несме ступити у радни однос (*ibidem*, III, 118). Иста је формација поновљена 1373 (*Liber omnium reformationum*, p. 17, 1).

(15) *Liber omnium reformationum*, p. 16, 8 — послодавац сме додати још 6 фолара.

(16) *Liber omnium reformationum*, p. 16, 8.

(17) Ти послови су копање, сабење, чишћење винограда, опковавање, обрезивање, итд. За неке од ових послова могло се платити 6 фолара више (*Mon. Rag. II*, p. 288 и III, p. 8).

(18) Место вечере могао је послодавац да да радницима 6 фолара „pro sabbatina“ (*Mon. Rag. III*, 49).

(19) Вероватно је да су се официјали, као и сви остали чиновници дубровачке општине, бирали сваке године. Њихов избор бележен је у реформације (*Mon. Rag. II*, pp. 62, 164; *ibidem*, III, pp. 18, 287, 231, 288 — за официјале на Пунти; *ibidem*, IV, p. 77). У *Liber omnium reformationum*, p. 17, 1 констатује се да је задатак официјала да контролишу и послодавце и раднике и да против казни које изрекну официјали нема места жалби.

Мало веће је 1318 и за раднике на бродоградилушту прописано да су дужни радити од јутра до вечери и да се звоном обележава почетак и свршетак радног времена (20). Они су били боље плаћени од надничара у пољопривреди и уколико су имали неког стручног искуства, надница је крајем XIV века достигала 5 гроша (21).

Други тип најамних односа произилази из краткорочних уговора којима се неквалификовани или полуквалификован радник обавезује да ће послодавцу обављати одређене послове за најамнину у новцу (или делимично и у натури) која се исплаћује месечно или у неколико рата или по истеку уговорног односа. Ови уговори су такође краткорочни и у њима се нешто опширније него уговорима надничара прецизирају обавезе уговорних страна. У области пољопривреде такви уговори су склапани са чуварима винограда на два или три месеца; чувари су обављали и неке радове, као што је брање плодова и одговарали су за кустодију, а били су боље плаћени од надничара (22). Сличне уговоре закључивали су трговци са слугама који ће их пратити на путовања, на одређено време или за одређено путовање (23) или су изнајмљивали дрвосече које ће за њих на одређеном месту сећи дрва (24). На овај начин узимале су занат-

(20) Mon. Rag. V, 112.

(21) Div. Canc. XXIX, ф. 132, уговор закључен 8. 9. 1390.

(22) Маринус и Дринче обвезују се Вити Ђорђићу 23. VI 1330 да ће му чувати два винограда од Илијиндана до Михаљдана, да ће одговарати за сву штету у винограду, а за то добијају плату од 4 перпера један односно 3 перпера други (Div. Canc. IX, 192'). Сељак из Умбле је 6. VII. 1321 ступио у најамни однос као чувар винограда за плату од 33 гроша и нека примања у натури (ibidem, VII, 127'). У уговору, којим се Радун из Шумета обвезује да ће чувати виноград Јунија Вучића и радити у њему годину дана, предвиђено је да ће му Јуније по истеку уговорног односа на име плате дати коња или кобилу, вола или краву или магарца (Div. Not. VI, 132'). У једном другом случају чувар за неколико месеци рада у винограду и за чуварску службу добија 6 великих солида и сваког месеца 2 копала жита (Div. Canc. V, 47'). За краткорочан уговор са сличним обавезама плата је у једном случају износила два пута по 27 гроша, храна и ципеле (ibidem, VI, 2'). Неки Thomaldo A. плаћао је својим чуварима за сезону 3 перпера, храну и ципеле (ibidem, IV, 93 и IX, 100).

(23) 17 априла 1330 неки Побрат ступио је у службу код Петра Фемина и обвезао се да ће му служити годину дана „in eundo, stando et redeundo“, да ће му чувати ствари и одговарати за њих. Петар се обвезао да му плаћа месечно 4 перпера, да га храни („tenege ad suam mensam“) одева и стави му на располагање коња за путовања (Div. Canc. IX, 167'). Трбоје, син Видоја, обвезао се да ће служити Павлу Мартинусићу 6 месеци на Неретви или Дрини за плату од 2,5 перпера месечно (Div. Not. VI, 208'). За одређено краће време склопљени су уговори забележени у Div. Not. VII, 35 и 50', а на четири месеца за плату од 7 перпера и издржавање за време путовања у Div. Canc. XVIII, 120. Врло су прецизно одређене обавезе Илије Албанца који је ступио у службу код неких Италијана које је требало да води по Србији за плату од 29 гроша месечно (Div. Canc. IV, 81). Сличан уговор склопио је Добривоје Грк са неким Марком на годину дана за плату од 17 перпера (ibidem, IV, 83'). На неодређено време ступио је у службу Петар Р. код Јована de Buchia из Котора за плату од 42 перпера годишње, уз обавезу да ће путовати куда буде потребно (ibidem, IV, 105'). Магистар Бенедикт хиролог узео је у службу Круну, кћер Педоја са Шипана, за време док магистар буде боравио у Дубровнику (ibidem, IX, 114'). За посланства која је слала дубровчка општина у друге земље узимане су слуге; плата им је била одређена за цело путовање (4 перпера за посланство у Задар 1360, Mon. Rag. III, p. 54).

(24) Дрвосече Радош и Милоје обвезују се Јунију Вучићу да ће му за 10 перпера и храну сећи дрва на Дрини месец дана (Div. Canc. IX, 117'). Већу најамнину добили су уговором којим се обвезују да ће сећи дрва у Котору, и то 17 перпера за месец дана и трошкове издржавања (hospicium) (Div. Canc. IX). Неки Марин и Прибоје ступили су у најам код Павла Менчетића, и то да му месец дана за плату од 5 односно 4,5 перпера секу дрва на Дрини.

лије привремене помоћнике (25) и дубровачки грађани уопште раднике за обављање најразноврснијих ванредних послова (26).

Сличан однос настајао је и када занатлија, уместо да ради код своје куће, ступи у најамни однос код другога. Занатлије су са богатијим дубровачким грађанима, са општинама, црквама, манастирима или са другим занатлијама склапали краткорочне уговоре, обично на неколико месеци до две године, у којима су се обавезивали да ће за најамнину у новцу или делимично и у природи радити послове у оквиру свог заната (27). Разлика између претходних уговора и ових је само у томе што је реч о квалификованој радној снази, те је и посао који посленик обавља увек строго ограничен на његову струку (он се обавезује да ће радити *de arte sua*) а најамнина већа.

Најамни односи у поморству су такође били регулисани првенствено уговорима, па се и у Статуту наглашава да се уговори између бродара и морнара морају поштовати (28). Уговори су закључивани на одређено време или за једно путовање (29), по жељи странака могли су се заводити у бродске (30) или канцеларијске књиге и садржавали су углавном само обавезу морнара да „бродару и броду служи” и обавезу бродара да морнара за време пута храни и да му најамнину у новцу исплаћује месечно, у неколико рата или једнократно, по истеку уговорног односа (31). Уговорима су била регулисана углавном само она питања која се постављају код сваког најамног односа. Питања специфична за радне односе у поморству регулисао је Статут. Одредбе Статута имају пре

(25) Div. Canc. IV, 107' — крзнарски помоћник ступа на рад код крзнара; *ibidem*, 76 — Радослав, син Доброте, радиће годину дана код лекара магистра Николе; *ibidem*, V, 9 — златарски помоћник ради код златара за 6 перпера годишње, храну и одело; *ibidem*, III, 94 — кожарски радник обавезује се да ће радити код мајстора 1 годину за 18 перпера; *ibidem*, VI, 5 (обућар), *ibidem*, 94' (обућарски помоћник за 28 перпера годишње и обућу), *ibidem* VI, 98' (помоћник оружара на годину дана за 12 перпера и храну), *ibidem* IV, 86 — обућар.

(26) Марин Гучетић узео је у најам два радника која су дужна да му 60 дана раде све послове које им он буде наредио за плату од 8 перпера и храну (Div. Canc. IV, 7). Мартин Унгар обвезао се да ће код Мале Браће радити посао који му буде дао брат Данијел, за 1 перпер месечно (*ibidem*, 59). Сличан уговор забележен је и у Div. Not. 7, 72, Div. Canc. III, 87, *ibidem*, XIV, 167' *ibidem*, XVII, 22' и 23.

(27) У службу код манастира ступио је каменорезац магистар Летерус 25. 8. 1312 на годину дана за стан, храну и 20 великих солида (Div. Canc. V, 2), док је каменорезац Маргаритус добио за исто време и исте услове 30 перпера годишње (*ibidem*, 59'). Са црквом склопио је уговор сликар на годину дана уз обавезу цркве да му да сав материјал за рад и плату (*ibidem*, V, 82'). Неки обућар ступио је у службу код удовице обућара на годину дана за 28 перпера (*ibidem*, VI, 51). Каменорезац Примил склопио је уговор на 6 месеци са двојицом грађана и обвезао се да ће им за 5 перпера месечно радити „*de arte sua*” (*ibidem*, V, 9). Слични случајеви забележени су *ibidem*, III, 90 и 83 и V, 42, 52', затим VI, 67' и многи други. Дубровачка општина склапала је сличне уговоре са занатлијама странцима: за израду густинерне са платом од 180 перпера за годину дана, 23. I. 1367 (Div. Not. VIII, 15), на пример, док је магистар Петар из Венеције ступио у службу код краља Стефана, за плату од 8 либри годишње (Div. Canc. V, 58).

(28) Статут, VII., 15.

(29) На годину дана (Div. Canc. VI, 155); на 9 месеци склопио је уговор Андрија Пароба са морнарем Водашом који се обавезује да ће служити „*navem dicti Andree vocatam St. Antonius*” за плату која се обрачунава *ad rationem* 33 перпера годишње; само за једну пловидбу (Div. Canc. VI, 25).

(30) Статут, VII, 67, 3.

(31) Јула 1361 Велико веће је одлучило да се за потребе Дубровачке општине опреми једна барка; капетану је одређена плата од 30 перпера месечно (Mon. Rag III, p. 87), веслачи добијају месечно 2 перпера а остала посада 3 перпера; сви добијају за време путовања и храну (*ibidem*, III, 91). На броду који је носио посланике цару Душану 1358, веслачи су имали 1 перпер месечно и храну (*ibidem*, II, p. 266). Септембра 1361 Велико веће шаље један брод у Стои и одређује да ће морнари добијати по 2 перпера за сваких 15 дана (*ibidem*, III, 125).

свега за циљ да обезбеде дисциплину на броду (32) и да спрече могућност да морнари пре завршетка путовања напусте брод (33). Међутим, бродар није имао власт над морнарем и у случајевима прекршаја дисциплине или напуштања брода пре истека рока морнар је само плаћао новчану казну. У случају болести морнару се сразмерно смањивала најамнина за време док је био болестан (34) а ако умре бродар је био дужан да наследницима исплати део најамнине за време док је морнар радио (35), за разлику од права које је важило у Венецији према коме је бродар имао права да заплени ствари умрлог морнара да би се обештетио ради превременог прекида радног односа (36). Сем новчаних, у изворима се не спомињу и неке друге обавезе бродара према оболелом морнару. Међутим, као и у Венецији, бродар је морао да плати морнару двоструку најамнину ако му је не исплати на време (37). У случају да морнар по налогу бродара сиђе на непријатељско копно и буде заробљен, бродар ће морати да му надокнади сву претрпљену штету (38).

И поред свих разлика које се запајају међу описаним врстама најамних односа, свима је заједничко то што најамни радник на краће време продаје своју радну снагу, остајући при томе лично слободан. Принуда је овде чисто економска и уговорне стране остају равноправне. У случају да радник напусти посао, или да се на неки други начин огреши о своју уговорну обавезу, послодавац нема над њим никакве власти, а казне су новчане. Исто тако су и најамнине одређиване претежно у новцу, а ако има и натуралних давања, радник се ни на који начин не укључује у домаћинство свог послодавца.

Сасвим су другојачији односи настајали на основу уговора који су склапани са кућном послугом и у занатству између занатлије и шегрта. Закључивањем уговора са господарем, односно са занатлијом, слуга односно шегрт улази у његово домаћинство и долази у однос зависности и подређености.

(32) Морнари су дужни да слушају капетана брода и не смеју захтевати да се брод врати раније у Дубровник. Ко се о ово огреши, кажњава се по повратку у Дубровник са 10 перпера, од чега половина иде у корист општине (Статут, VII, 34) Морнари су дужни да раде и друге ствари, да утоварују и истоварују робу (Статут, VII, 12, 2).

(33) Ко напусти брод без сагласности бродара и без оправданог разлога (о чему одлучује суд), платиће казну од 25 перпера ако је брод већ испловио а 10 перпера ако то учини још у Дубровнику (Статут, VII, 11). Поред тога, дужан је био да примљену најамнину врати у двоструком износу (Статут, VII, 12, 3). Ако је уговор био закључен на одређено време и по његовом истеку подвизба још није завршена, уговор се продужава ако то бродар жели (*ibidem* VII, 22).

(34) Статут, VII, 34. У случају бродолома морнар је у неким случајевима, изгледа, имао право на целу најамнину; ово би се могло закључити из пресуде забележене у Div. Not. IV, 91, којом се морнар, од кога бродар тражи повраћај једног дела најамнине услед бродолома, ослобађа тужбе.

(35) Статут, VII, 35.

(36) Antonio Pertile: Storia del diritto italiano, IV, Torino, 1893, p. 632 esq.

(37) Статут, VII, 12, 5. За Венецију в. Пертиле: н. д.

(38) Статут, VII, 31, 2—3.

Најамни однос између слуге и господара трајао је различито, од две до двадесет и више година, понекад је био и доживотан (39). Слуга је био дужан да обавља све послове које му господар нареди, да чува господаре ствари и да одговара за кустодију, а господар је био обавезан да слугу храни и одева и да му евентуално да и неки мањи износ у новцу (40). Ако је у питању била слушкиња, уместо ицноса у новцу, или уз њега, било је понекад уговорано и да ће јој господар дати опрему за удају (41)ч Приликом склапања уговора састављана је нотарска карта коју је добијао господар.

Већина ових нотарских исправа садрже увек исте клаузуле које, уз други изворни материјал, показују да од тренутка када је уговор закључен, уговорне стране престају да буду равноправне и господар добија одређену власт над слугом.

По своме типу, то су биле *cartae servitutis*, дакле исправе исте врсте које је добијао и власник роба (42). Оне почињу са формулом *confiteor quod me dedi et locavi*, „признајем да сам се дао и ступио у најам“. Овај израз *dedi* („дао сам се“) који указује на подвргавање господаревј власти, употребљава се и код добровољног ступања у ропство (43). Исправе даље садрже клаузулу којом се господар овлашћује да у случају бегства слугу ухвати и врати у своју службу; она је често допуњена објашњењем да господар може то учинити сам, без помоћи суда или неке друге

(39) Доживотно: Драгана de Belleno даје ћерку Милост доживотно у службу пресбитеру Клаудију (Чремошник: Списи дубровачке канцеларије, изд. ЈАЗУ, Загреб, 1951, бр. 665). Слично и Чремошник: н. д., бр. 548 и Div. Not. V, 29. На 15 година: Div. Not. V, 32', 27', 18'. На 12 година: Зборник, 87, Div. Not. V, 29' 30, 27. На 10 година: Чремошник: н. д., бр. 881, Зборник, бр. 215 и 332, Div. Not. 5, 30. Међутим, некад су уговори закључени и на много краћи рок, на пример, на 3 године Div. Sanc. XIX, 98 „Зборник“, бр. 79 и 99, Чремошник: н. д., бр. 517 и 1097) или на 2 године (Div. Sanc. IX, 51).

(40) Слуга не добија ништа осим хране и одела — Чремошник: н. д., бр. 665 „Зборник“, бр. 87, Div. Not. V, 24', 28, 29', и 30. За 4 перпера за 12 година — Div. Not. V, 27; за 12 гроша за цео живот — Div. Not. V, 29; за 2 перпера и одело за 10 година — „Зборник“, бр. 215. Некад су услови били за слугу и повољнији, односно плата нешто боља; она је износила 1 перпер годишње (Чремошник: н. д., бр. 517 и Div. Sanc. XXIX, 219) или 5 великих солида за 10 година (Чремошник: н. д., 881), 4 велика солида (н. д., бр. 1097). Храпа је била посебна за слуге, па се и у неким уговорима каже да ће слуга добити храну „secundum consuetudinem famulorum“ (Div. Sanc. XXVII, 186), а склопљени уговори садрже обавезе слуге да ће служити, чувати ствари, одговарати за кустодију и да неће побећи, и обавезу господара да га храни и да му да уговорену најамнину.

(41) Љубисава из Невесиња даје ћер Радославу у службу Марину Вите де Бенеса на 3 године за храну и одело, с тим да јој по истеку службе да мираз (Div. Sanc. XXI, 192). Нека калуђерица узела је на 8 година у службу Љупрену Прибила из Попова, с тим да је после уда за Антона крзнара (*ibidem*, XXIII, 162). Кројач Грубеша био је осуђен да слушкињи Глури да као мираз тунику, појас и чаршаве у вредности од 3 перпера (*ibidem*, IX, 84').

(42) Види „Зборник“, бр. 49, 79, 87, 96—104, 160, 193а, 215 — *carta servitutis* је исправа о ступању у службу, на занат, у добровољно ропство и о продаји робла.

(43) При ступању у ропство лице које ступа у ропство изјављује: „Confiteor [...] quod mea bona voluntate dedi me pro servo [...]“ (Чремошник: н. д., бр. 534). Понекад је врло тешко оценити да ли је у питању ступање у службу или самопродаја у ропство. На пример, неки Милић Драговић изјављује „mea bona voluntate dedi et locavi me ad serviendum presbitero Petro de Stilo toto tempore vital me pro sol. d. gr. sex, quos ipse presbiter Petrus solvit [...]“ (Чремошник: н. д., бр. 548). Према формулацији карте (locavi) и у даљем тексту изгледа да је реч о ступању у службу, међутим за Милића је одједном плаћена знатна свота новца (приближна цена роба) и он ступа у службу доживотно, што су све елементи ступања у ропство. Формула „dedi me et locavi“ је најчешћа, али се срећу и друге које дозвољавају исто тумачење: „posuit se et opera sua“ (Div. Sanc. IX, 51, Div. Not. IV, 30 и др.). Понекад, на пример, у свим илбревијатурима ове врсте (Div. Not. V) комбинују се ове две формуле: „confiteor quod me dedi, posui atque locavi“.

власти (44). Поступак у случају бегства послуге састојао се у томе што је господар пријављивао да му је слуга побегао, па је затим општински телал то јавно оглашавао, опомињући грађане да ће свако ко одбеглом помогне бити кажњен према нахођењу кнеза, и то је затим бележено у канцеларијске књиге или у књиге реформација (45). Средином XIV века Велико веће прописало је да ће слуга који покуша да побегне од господара бити кажњен и новчаном казном од 5 перпера (46). Слуга, према томе, није могао ни у ком случају да сам прекине најамни однос већ је увек силом враћан господару, док је господар, напротив, могао да отпусти слугу када је год хтео (47).

Да је постојао однос зависности показује и формула која се налазила на крају нотарске исправе односно уговора, и према којој је господар дужан да по истеку уговореног времена слугу пусти да „изађе од њега слободан заувек“ (*ut exeat a me francus et liber in perpetuum*) (48). Приликом овог „ослобођења“ слуге састављана је понекад нотарска исправа која садржи сличне формулације као и исправа о ослобођењу робова: господар изјављује да је свог слугу ослободио (*liberavi et affrancavi ab omni servitute*) и да ће слуга убудуће моћи да поступа „као који било слободан човек“ (*sicut quilibet homo liber*) (49).

Поставља се питање у чему се, поред овлашћења да слугу принудно задржи у својој служби, састојала власт господара. Да је у пракси положај кућне послуге био врло тежак, недвосмислено показују многобројне забелешке о бегствима. Поред напорног рада, слуга је вероватно био и лоше хранен, а господар је сигурно могао и да га кажњава. У случају

(44) Ако слуга побегне, господар га може „capere [...] sine alicuius rectoris ive curie requisitione et ducere [...] ad sua servicia („Зборник“, бр. 332; — слично *ibid.* бр. 215), Или: „Si aut fugerem ab eo ante terminum, habeat plenam potestatem et licenciam ipsam personaliter capiendi sine iussu alicuius dominationis“ (*Div. Not. V, 18*; слично *ibid.* 19). Међутим, у неким уговорима те клаузуле нема, а с друге стране има примера да се због одбеглог слуге господар обраћа ипак суду, нарочито ако је уговором јемац гарантовао да слуга неће побећи (на пример, пресуда у *Div. Canc. XVIII, 78* и одлука суда *ibidem, IX, 12*).

(45) Скоро на свакој другој страни реформација налази се забелешка да је гласник објавио бегство неког слуге и упозоравају се грађани да га не приме. Године 1351 забележена су 22 бегства (*Mon. Rag. II, pp. 117—140*), од којих су три слуге истог властелина (*Valchi de Gozza*), идуће године побегло је 18 (*ibidem, pp. 140—149*), 1350 23 (*ibidem, pp. 92—117*), али за време куге (1348) само 8 (*ibidem, pp. 8—54*).

(46) *Liber omnium reformatioinum, p. 14, 1* из 1349. Исто је забележено и у *Mon. Rag. II, p. 287* и *III, p. 17*. Казна од 5 пп. предвиђена је овим одлукама и за лице које слуги помогне у бегству, односно, које га прими.

(47) Услед тога се, изузетно, уговарала клаузула да господар неће отпустити слугу пре истека рока, на пример у *Div. Canc. IX, 51*.

(48) В. Чремошник: н. д., с. XIII, формула Е-XIV, затим „Зборник“, бр. 7, 87 и 193 а. Она се задржава и у XIV веку: *Div. Not. V, 29, 32, 30, 33, 27, 28, 27, 18, 19, 24, Div. Not. VII, 107*, итд.

(49) Никола Модрокуло из Антибара ослобађа свог слугу Симу „olim famulum meum michi obligatum[...] liberavi[...] et affrancavi ab omni servitute[...] dando sibi plenam libertatem et potestatem ut ad modo in antea possit facere facta sicut quilibet homo liber[...]“ (20. XI. 1375, *Div. Not. IX, 142*). При престанку службе Братисце из Омбле њен господар изјављује да је ослободио, „liberavit et absolvit eam ut possit ire et stare libera et absoluta“ (*Div. Not. VI, 6*). Иста је терминологија и када суд ослобађа слугу од даљих обавеза. Тако је 13. VI. 1324 суд донео пресуду у корист Влахa, слуга Ђиве Продановог Каборе, у којој га ослобађа речима „ipsum Vlachu[m] esse liberum et francum ab omni servitute et servitio“ (*ibidem IV, 14*). Разликује се, дакле, *servitio* — служба од *servitus* — потчињен положај, ропство. У исправама које се односе на ослобођење робова терминологија је слична: „ut [...] exeat a me libera et franca in perpetuum“ (Чремошник: н. д., 594), а *servitus* значи ропство: Деса, удовица Грегорија Петранића, ослободила је свога роба Антонија „francavi et liberavi ad omni servitute“ (Чремошник: н. д., бр. 496). Ове формуле остају непромењене и у другој половини XIV века (*Div. Canc. XXIII, 100*).

да слуга односно слушкиња без дозволе господара пусти неког да уђе у кућу, кажњавани су на тај начин што им се одсекао нос (50). Питање је да ли је на господара била пренета сва судска власт над слугом. Вероватно је да је то у ранијем периоду био случај са слугама манастира (51), а да су за мање преступе и дубровачки грађани имали судску власт над слугама показује једна забелешка из 1321, из које се види да је слушкиња, која се огрешила о царинске прописе о извозу вина, била осуђена на строги затвор, али је на захтев господара ослобођена затвора и предата њему (52). То наводи на закључак да је у овом случају за њу био надлежан не редовни суд већ само господар.

Поред тога, у одређеним случајевима господар има право и да располаже са својим слугом. У неким уговорима среће се клаузула на основу које се господар овлашћује да слугу, без његовог посебног пристанка, да другоме у службу (53), или чак господар стиче сва стварноправна овлашћења на њему, тј. да га прода, затвори и отуђи коме год хоће: „[...] et habet supra me licenciam et liberam potestatem me vendendi, obligandi et alienandi cuiuscumque voluerit.” (*Diversa Notariae V*, 28). У том случају се положај слуге врло мало разликује од положаја роба, поготово ако је слуга ступио у доживотну службу. Међутим, ма да има примера да се у уговор између слуге и господара уноси клаузула којом се господару одузима могућност да има стварноправну власт над слугом и да га може отуђивати (54), изгледа да овако велика овлашћења нису представљала правило већ да су се изузетно стицала уговорним путем. Исто тако и право господара да слугу да другоме у службу изгледа да представља изузетак и да је уговарано, као што показују имена послодаваца, само

(50) Статут, VI, 33, 5.

(51) У најстаријем уговору о ступању у службу који је сачуван у дубровачком архиву, Братац из Конавља даје 4. III. 1184 свога сина Растишу у службу Локрумском манастиру. У уговору се каже да је Растиша дужан да „fideliter serviat per manupressam” локрумске калуђере, да неће побећи, и да ће „completis anni[...] ad libertatem exeat” (Смичиклас: *Codex diplomaticus*, изд. ЈАЗУ 1905, II, бр. 338). Занимљив је овде термин „per manupressam de fuga et furto” што би највероватније значило да у случају крађе или бегства долази под јурисдикцију свог послодавца. При томе се каже да је то „дубровачки обичај”. Исто тако, по истеку уговора он ће „изаћи на слободу”, што представља изразитији термин од доцнијег „exeat liber et franchus” ако га протумачимо као ослобођење од личне зависности.

(52) *Div. Sanc. VI*, 201. Судску власт над слугом имао је господар у средњењевековној Италији (Беста: н. д., с. 315).

(53) Гојислава, удовица Предислава из Хума, даје сина Владислава у службу Ангелу де Баруло на 12 година и овлашћује Ангела да „possit ipsum dare et locare cuiusque personae voluerit usque ad illud terminum” (*Div. Not. V*, 30). Сличне клаузуле налазе се и у *Div. Not. V*, 29, 31', 33. При томе би се могло поставити питање каква је практично разлика између положаја поменуте Гојиславе, када је Ангелус де Баруло буде дао у службу код неке флорентинске или њеновске породице, и Богдане коју је А. А. као своју ропкињу дао у најам домину Гвиди из Млетака на 25 година (*Div. Sanc. IV*, 84). Разлика је само у времену на које су дате у службу, ма да није сигурно да ће Гојислава после 12 година имати могућности да се врати слободна у Дубровник.

(54) У уговору између Радила из Конавља и Кануција де Баруло унета је клаузула „et me non possit vendere nec obligare nec alio me alienare alicui personae” (*Div. Not. V*, 19). Врло је могуће да су постојали случајеви да су страни трговци одмамљивали наше људе у службу у Италију и тамо их продавали као робове.

(55) Имена послодаваца у наведеним уговорима су: Angelo de Barullo (*Div. Not. V*, 33; *ibidem* 30); Macharoni de Barullo (*ibidem* 30); Thomasius Deodati de Carulo (*ibidem* 31'); Gulielmo Marini de Salerno (*ibidem* 27 i 27'); Nicolao domine Luci de Bari (*ibidem* 18); Guido de Venecia (*Div. Conc. IV*, 84); Carnucio de Barullo (*Div. Not. V*, 19); Johan de Niverio de Fostera (*ibidem* 24').

у случајевима где су странци у Дубровнику набављали кућну послугу за италијанске градове (55). Ако се за овако широка права располагања које је господар имао у односу на слугу не би могло рећи да су карактеристична за дубровачко право овог доба, она су ипак значајна као уопште могућа и одражавају како тадашња схватања о положају слуге, тако и његов фактички статус; тиме се само потврђује закључак да слуга није био потпуно слободан човек.

У сличан однос зависности долазио је шегрт према занатлији. Уговори о ступању на занат, које закључују занатлија и шегрт, или, ако је малолетан, његов заступник (56), садрже сличне клаузуле са скоро идентичним формулацијама. Шегрт ступа у домаћинство занатлије, дужан је да поред занатских обавља и све друге послове као и сваки слуга, да чува занатлијине ствари и одговара за кустодију, а обавеза занатлије била је да га храни, одева, учи занату и да му на крају да алат (57). Као и код кућне послуге, и овде се у нотарским исправама како при ступању на занат тако и приликом ослобођења спомињу изрази *servitio* и *servitus* који означавају службу и личну зависност (58), а у случају бегства примењиван је сличан поступак као и код слуга, ма да су изворни подаци о бегствима шегрта малобројнији (59).

Према томе, и поред разноликости коју показују најамни односи у Дубровнику у XIII и XIV веку, може се закључити да су постојале две основне врсте ових односа. Једна је последица развијене робноовчане привреде; суштина најамног односа је ту у продаји радне снаге послодавцу без умањења личне слободе радника, док код друге врсте настају односи везаности за послодавца и личне зависности који су карактеристични за феудално друштво. Истовремено постојање два суштински различита типа најамних односа одраз је специфичне привредне и социјалне структуре Дубровника као средњовековног приморског града у коме је развитком трговине дошло до веома развијене новчане привреде.

Др. Јелена Цвејић-Даниловић

(56) Чremoшник: н. д., бр. 377, 503, 614, 646, 668, 823, 898. Кнез и суд су 16. IV 1341 ослободили Гојка Будвина, шегрта (или слугу?) берберина Максима, свих обавеза према Максиму јер приликом склапања уговора није био *legitime status* (Div. Not. VI, 217). Исти захтев се постављао и код ступања у службу, па и ту често родитељ или старатељ склапа уговор. Пунолетност су мушкарци стицали са 14 година (Статут, IV, 76, 2).

(57) Чremoшник: н. д., с. XII—XIII, формуле E—XI—XV. У неким уговорима садржана је клаузула да шегрт неће морати да ради у празничне дане Div. Sanc. I, 102', 106', 110). Обавеза занатлије да шегрту приликом ослобођења да алат била је правило обичајног права које је суд уважавао. Тако је у пресуди донетој 4. XI 1362 у корист Богоја Мишевића, бившег шегрта бачвара Продаша, наређено Продашу да „према обичају“ да Богоју алат (Div. Not. VIII, 7).

(58) Према томе завршетак учења за шегрта значи и „ослобођење“ тј. престанак власти коју је над њим имао занатлија.

(59) У књигама реформација се у току више година не налази забележена ниједна објава да је шегрт побегао. Ти подаци појављују се тек у другој половини XIV века, бар у прегледаном материјалу. Године 1397 било је објављено 51 бегство, од чега су само четворо били шегрти а сви остали слуге (Div. Sanc. XXXII, ф. 8—109, према Петерковићевим исписима).